

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ ÜZERİNE

Murat ALTUĞ*

Özet

Batı Türkçesinin kuruluş dönemi olarak kabul edilen Eski Anadolu Türkçesinin genelde bütün gramer özelliklerinin özelde de eklerinin tanınması tarihî Türk gramerinin yazılmasında oldukça büyük bir öneme sahiptir.

Biz bu çalışmamızda Tarama Sözlüğü esasında Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan ancak bu gün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan isimden isim yapma eklerini, fonksiyonları ve Tarama Sözlüğündeki tanıklarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz özellikleri taşıyan eklerden birisi -sAgI, -sAgU ektir. Bu ek, Eski Anadolu Türkçesi döneminde “benzetme, küçültme” fonksiyonuyla kullanılan ancak bu gün Türkiye Türkçesi yazı dilinde olmayan bir ektir.

Anahtar kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Tarama Sözlüğü, isimden isim yapım eki, fonksiyon

About Marking Name from Name Appendix at Old Anatolian Turkish

Abstract

It is very important recognizing Old Anatolian Turkish, accepted as the founder period of Western Turkish, in general the whole gramer features, but particularly recognizing the appendix is very important on writing the history of Turkish gramer.

In this work, we will try to present both the name from name appendixes, which was used at Old Anatolian Turkish but not used today at basis of Scanning dictionary, and their functions and the witnesses at scanning dictionary.

For example, the appendix -sAgU, which was used with the function of “metaphor, diminutive” at the time of Old Anatolian Turkish, but it is not available anymore in Turkey’s Turkish Writing Language.

Key Words: Old Anatolian Turkish Language, Scanning Dictionary, Name From Name Appendix, Function, Turkey’s Turkish

GİRİŞ

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü XIII. yüzyıldan günümüze kadar Türkiye Türkçesiyle yazılmış 227 eserin taranmasıyla ortaya çıkan, bugün bazıları kullanılmayan ya da söylenişi ve anlamı değişmek suretiyle dilimizde var olan Türkçe kelimelerin sözlüğüdür.

Sözlük sekiz ciltten oluşur. Bu sözlüğün amacı Türkçenin tarihî söz varlığını eldeki kaynakları taramak suretiyle ortaya çıkarmak ve böylece dilin söz varlığına katkı sunmaktır.

Eski Anadolu Türkçesi, XIII-XV. yüzyıllar arasında Anadolu'da Oğuzca temeline dayalı olarak kurulan ve bu bölgede kullanılan tarihî türk lehçesinin adıdır. Kendine has ses, şekil, söz dizimi ve diğer gramer özellikleriyle dikkat çeken Eski Anadolu Türkçesi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır (Timurtaş 1994; Şahin 2009; Gülsevin 1997). Ancak bu dönemin dilinin münferit gramer kurallarının tümüyle işlendiğini söylemek de güçtür.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı İsimden İsim Yapma Ekleri Üzerine

Türkçe sondan eklemeli bir dildir. Kelime teşkilinde kullanılan eklerle yeni kelimeler oluşturulur. Bu eklerin bazıları Türkçenin her döneminde var olabildiği gibi sadece bir dönemde kullanılıp bugüne kadar gelemeyen ekler de vardır. Bazı ekler de tarihî metinlerde, bu günkü fonksiyonları dışında fonksiyonlara sahiptir. Biz bu çalışmamızda Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde gördüğümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan veya işlekliliğini yitirmiş isimden isim yapma eklerini Tanıklarıyla Tarama Sözlüğünü esas alarak incelemeye gayret edeceğiz.

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan ama bugün kullanılmayan isimden isim yapma eklerini inceleyelim.

1.-mtlk, -mtUk eki: Türkiye Türkçesi yazı dilinde canlılığını kaybetmiş olan -mtlk, -mtUk eki için Tahsin Banguoğlu (1957: 17-18), söz konusu ekin Doğu ve Batı Türkçelerinde pek yaygın olmamakla birlikte bu Türkçelerin bazı ağızlarında renk ve tat adlarından benzerlik ve küçültme sıfatları yaptığını, Altay lehçelerinde yaygın olarak kullanıldığını bildirirerek Türkiye Türkçesinde renk ve tat isimlerinden sıfatlar yapan -mtlrak/ -mtUrak ekinin, -mtlk/-mtUk ekinin üzerine -rAk ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade eder.

Sarımtık-rak > sarımtırak > sarımrak

Türkiye Türkçesi yazı dilimizde kullanmadığımız -mtlk, -mtUk eki Eski Anadolu

* Aksaray Üniversitesi Türk Dili Okutmanı, Gazi Üniversitesi Türk Dili Doktora Öğrencisi, maltug01@hotmail.com

Türkçesinde “benzerlik” fonksiyonuyla kullanılır.

Karamtık < *kara - mtık* “*karamsı, karaya çalar*”

Önlerinde ol *karamtık* deve kara gararları üstünde vardılar. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV. c., 2267. s., (Fazail-i Mekke ve Medine ve Beytül Makdis, XV. yy, 206. s.)]

Ek, Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde de varlığını aynı fonksiyonda devam ettirmiştir.

Bozumtuk < *boz-u-mtuk* “*Boza çalar, bozumsu*”

El-ermek(Ar.): *Bozumtuk* siyah deveye denir. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I. c., 661. s., (Kamus Tercümesi XVIII-XIX. yy, 3-8.s.)]

Ekin Eski Anadolu Türkçesi döneminde -mtıl şekli de vardır.

Karamtil < *kara-mtil* “*Karamsı, karaya çalar*”

El-elma (Ar.): *Karamtil* dudaklı kişi [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV. c., 2268. s., (Terceman XV. yy, 121. s.)]

2. -sAgl, -sAgU eki: Benzetme ve küçültme sıfatı yapma yönünden çok zengin bir ek sistemine sahip olan Türkçede -sAgl, -sAgU eki, Eski Anadolu Türkçesi döneminde benzerlik ve küçültme fonksiyonuyla kullanılan ama Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan bir ektir.

Karasagi < *kara-sagi* “*Karaya mail, kara çalar, karamsı, karayağız*”

Fâm (Fa.): Bir lafızdır ki renklere delâlet eden kelimelerin âhîrine lâhik olur, ol renge mâil olana delâlet eder. Kebûd-fâm derler gökcül manasına; siyah-fâm derler *karasagi* manasına [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV. c., 2279. s., (Miftah XV. yy, 111.s.)]

Kızılsağı < *kızıl-sağı* “*Kızılımsı*”

Sûrh-fâm: *Kızılsağı* [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV. c., 2542. s., (Sıhahü'l Acemi fi'l Lûğa XV. yy, 49.s.)]

3. -IACA eki: Sıfat ve zarflardan yeni zarflar türeten -IACA eki, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastladığımız işlek olmayan bir ektir. Ekin isimlerden tarz ve zaman zarfları türeten -IA ekinin -ÇA eşitlik eki ile kalıplaşması sonucunda oluştuğunu söyleyebiliriz.

Dünlece < *dün-lece* “*Geceleyin*”

Tesehhur (Ar.): Sâim kişi seher taamını *dünlece* kalkıp yimek [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü II. c., 1320. s., (Babasü'l Vâsit. XVI. yy, 1-28.s.)]

Acılaca < *ac-i-laca* “*Aç olarak, aç acına*”

Rayyık (Ar.): Nesne yimeyüp *acılaca* duran erdir. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I. c., 5.s., (Babusü'l Vâsit. XVI. yy, 2-337. s.)]

4. -Agı, -AgÜ eki: İşlek olmayan eklerden birisi olan -Agı, -AgÜ eki isimlerden

topluluk anlamı veren kelimeler ile belirsizlik zamirleri yapar. Ekin Eski Türkçe döneminde yaygın olarak sayı isimlerinden topluluk ismi (üç-egü gibi) yaptığını bildiren Sir Gerard Clauson (1972: XI) , ekin “iç-egü, yüz-egü” gibi başka kullanımları da olduğunu bildirir. Necmettin Hacıeminoğlu (1996: 51), ekin Karahanlı Türkçesinde belirsizlik zamiri yapma göreviyle biregü < bir-e-gü “ biri, birisi, her biri” şekli olduğunu ifade eder. Bu devreyi takip eden lehçelerde ek değişmeye (-agu > -avu > -av) başlamıştır. Mustafa Öner (1998: 52), bu ekin Kıpçakçada biregü ~ birevü ~ birev, üçegü ~ üçevü ~ üçev değişimine uğradığını bildirir . Hülya Kasapoğlu Çengel (2005: 118), ekin Kırgızcada yuvarlak ve geniş ünlülü şekilleri (biröö, atoo) olduğunu dile getirir. Ferhat Tamir (2007: 440), ekin Kazakçada –Aw şekli olduğunu söyler. Mustafa Argunşah (2013: 101-102), çoklukla sayı sıfatlarına gelerek birliktelik ifade eden kelimeler türeten ekin, Çağatay Türkçesinde –Agl, -Egı kullanımının (Bir-egü “biri”, bir-egü-si ”birisi”vb.) azaldığını, ekin ilerleyen zaman içinde /-g/ > /v/ değişmesiyle önce –AvU (birevü vb) ve ünlü düşmesiyle –Av (birev, tokuzav vb) haline geldiğini bildirerek Çağatay metinlerinde ekin üç biçiminin de kullanıldığını dile getirir. Rıdvan Öztürk (1994: 29) bu ekin Yeni Uygurca ve Özbekçede benzer şekilde ve fonksiyonda (birev, üçev vb) kullanılmaya devam edildiğini ifade eder.

Ekin isimden fiil yapan –gı ekiyle isimden fiil yapan –e ekinin kalıplaşması suretiyle (bil-e-gı, kaş-a-gı) oluştuğunu söyleyen Tahsin Banguoğlu (1986: 172), ekin erkenden kaynaşarak isimden isim yapan –Egı ekini meydana getirmiş olabileceğini (Eski Türkçede bozagu, küdegü) ve zamanla damak sesinin erimesiyle –ay/ –ey görünüşünü (gün-egı < güney, kuz-agı < kuz-ey) aldığını dile getirir.

Biregı < bir – egü “ Bir kimse, başkası”

Her kim *biregiye* zulmederse ve nâhak yere bir akçalık nesne alırsa boğazından asarım dedi. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I. c., 589. s., (Tarih-i Âl-i Selçuk Tercümesi XV. yy, 3-2.s)]

İçegü < iç - egü “Karin içindeki organlar, bağırsaklar”

Oğlan doğurmuş avrata kim *içegündeki* zahmet ola, doğurduktan sonra bay tohmu suyiyle ... [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III. c., 1998. s., (Yadigâr XIV. yy, 8-2. s.)]

5. –dak eki: Eski Anadolu Türkçesinde isim ve zamirlerden sonra gelerek pekiştirme fonksiyonunda kullanılır. Ekin kalınlık – incelik uyumuna bağlı olarak iki biçimi vardır. Ek, hem şekil hem de fonksiyon itibarıyla Eski Türkçedeki “gibi” anlamındaki teg son çekim edatıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca Von Gabain (1995: 46), Eski Türkçede eke şekil olarak benzerlik gösteren isimden isim yapan bir –TAğ ekinden (altag “hile” al:hile) bahseder.

Başdak < baş – dak “ Tek başına”

Fakir oldur kim nesnesi yokdur illâ bir *başdak*dur

Miskin oldur kim nesnesi yokdur illâ var, açlar [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I. c., 428. s. (Tuhfetü'l Letaif XV. yy, 340. s.)]

“Şu” zamirinden sonra n yardımcı sesini alır.

Şundak < şu -n - dak “ Hem, o anda, derhal”

Biregi eydürse Ramazan orucu farıza deyül, ol melun *şundak* kâfir olur. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V. c., 3687. s., (Tuhfetü'l Letaif XV. yy, 347. s.)]

6. -gıl eki: Renk isimlerinden o renge yakınlık, benzerlik ifade eden sıfatlar yapar.

Kızgıl < kız - gıl “ Kırmızımtrak”

Es-sahbaru (Ar.) : Kumral ve *kızgıl* saçı avrat [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV. c., 2538. s., (Terceman XV. yy, 19. s.)]

Kırgıl < kır - gıl “ Saçına ak düşmüş, kıranta”

Yolda nageh ugradı bir *kırgıla*

Tahta reml ile kitabı çok bile [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV. c., 2504. s., (Mantıku't. Tayr XIV. yy 186. s.)]

7. -ırgu eki: Sıfatlardan küçültme eki yapan ve fazla işlek olmayan bir ektir.

Azırgu < az - ırgu “Azca”

Kabul-Ahter eyitti: Yahya görklü suretlü peygamber idi, *azırgu* saçlı ve kısa barmaklı, uzun burunlu, çatık kaşlı idi. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I. c., 349.s., (Kısas-ı Enbiya. XIV. yy, 790. s.)]

8. -IA eki: İsim ve zarflardan zaman bildiren zarflar yapar. Reşit Rahmetî Arat (2006: 137), -IA ekinin Eski Türkçe metinlerinde sayı isimlerinin üzerine gelerek “defa, kez” anlamında isimler yaptığını bildirir. Ek, Karahanlı Türkçesinde aynı şekilde ve fonksiyonda karşımıza çıkar. Divanü Lugat-it-Türk'te geçen “ Bir tilkü terisin ikile soymas” atasözünde ek kelimeye “kere, defa” anlamı verir (Atalay 1991: III.c, 244). A. Fehmi Karamanlıoğlu (1994: 28), ekin Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde hem “defa, kez” anlamında hem de “zaman zarfı” görevinde kullanıldığını bildirir.

Katla “kere, defa” Et-Tuhfetü'l Zekiyye 35b1

Tünle “geceleyin” Kitabü'l İdrak 40

Yangla < yangı-la “yeniden” Codeks Cumanikus 151

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ek, Eski Anadolu Türkçesinde zaman zarfı yapar.

Tanla < tan - la “ Sabahleyin, sabah vakti, sabah olur olmaz”

Her *tanla* Hazretten kullarına nida gelir ki [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V. c., 3730. s., (İhlas XIV. yy, 74. s.)]

Dünle < tün – le “ Geceleyin ”

... *Dünle* ve gündüz bin rekat namaz kıları. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü II. c., 1320. s., (Tezkiretü'l. Evliya Tercümesi XV. yy, 38-2. s)]

Yine bu ek, zaman zarflarının anlamını pekiştirir.

Yenile < yeni – le “ Yeni, henüz, çok yeni, pek yeni ”

Bir kafes içinde üç göğercin yavrucağı kodı, birisi henüz çağa yavru, yumurta-
dan *yenile* çıkmış. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI. c., 4529. s., (Füthü's Şam
Tercümesi XIV. yy, 228.s)]

Ayrıca zarflardan “olarak” anlamında durum zarfları yapar.

Eşek eti *diriyle* tatlıdır. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü II. c., 1175. s., (Atalar
Sözü XV: yy., 29. s.)]

9. –dAsl eki: İsimlerden zaman zarfı yapan işlek olmayan bir ektir.

Yarındası < yarın – dası “ Ertesi, ertesi gün ”

Yarındası bal, kız olur; birisi iki bahaya çıkar. [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI.
c., 4349. s., (Yüz Hadis Tercümesi XIV. yy, 211. s.)]

10. –rAk eki: Ekin isimlerden karşılaştırma ifade eden sıfat ve zarflar yaptığını bildiren Gürer Gülsevin (1997: 119), bu ekin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde (tatlırak, yakınrak) sıkça kullanıldığını bildirir . Mustafa Öner (1998: 50) de -rAk ekinin, Eski Türkçede (artukrak, yigrek) ve bu devreyi takip eden Çağatay (azrag, kiçigrek) ve Kıpçak Türkçelerinde (kiçirek, ulurak) benzer fonksiyonlarla sıkça kullanıldığını dile getirir.

Eski Anadolu Türkçesinde şu örneklerde geçer.

Yücerrek < yüce – rek “Daha yüce, çok yüce”

Berter (Fa.): *Yücerrek* [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI. c., 4743. s., (Sıhahü'l
Acemi fi'l Lûga XV. yy, 22)]

Etlürek < et –lû – rek “Daha etli”

Buğday tenlû, *etlûrek* orta boylu [Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VII. c, 244. s., (Şeriyye Sicilleri XV-XV. yy, 5, 42)]

SONUÇ

Yukarıdaki örnekler de gösteriyor ki dil canlı bir iletişim aracıdır ve değişimden etkilenir. İşte bundan 6-7 asır önce kullanılan -mtlk, -sAgI/-sAgU, -IacA gibi bazı ekler bu gün ya hiç kullanılmaz olmuş ya da şekil değiştirerek kullanmaya devam etmiş, –rAk gibi ekler de çok az kullanılır hale gelmiştir. Biz dil araştırmacılarına düşen görev tarihî metinlerde kalan bu hususları ortaya koymaktır. Umarız bu çalışmamız Türkçenin gramerine küçük de olsa bir katkı sunar.

Kaynaklar:

- » Arat, Reşit Rahmetî (2006), Atabetü'l Hakayık Tercümesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Argunşah, Mustafa (2013), Çağatay Türkçesi, İstanbul: Kesit Yayınları.
- » Atalay, Besim (1991), Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi (III. c.) , Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- » Banguoğlu, Tahsin (1957), Türkçede Benzerlik Sıfatları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı(1957)-Belleten s.13-27, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Banguoğlu, Tahsin (1986), Türkçenin Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Clauson, Sir Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- » Gabain, A. Von (1995), Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Gülsevin, Gürer (1997), Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Karamanlioğlu, A. Fehmi (1994), Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Kasapoğlu Çengel, Hülya (2005), Kırgız Türkçesi Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.
- » Öner, Mustafa (1998), Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Öztürk, Rıdvan (1994), Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Şahin, Hatice (2009), Eski Anadolu Türkçesi, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- » Tamir, Ferhat (2007), Türk Lehçeleri Grameri (Editör Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınevi.
- » Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1996), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- » Timurtaş, Faruk Kadri (1977), Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul: Enderun Kitabevi.

